

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРАВАЗАСТОСУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК (477)341.34“1939/1945”

Д.О. АЛЕКСЕЄВА-ПРОЦЮК

Інститут історії України НАНУ

УМОВИ УТРИМАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР¹

Виконаний комплексний і структурний аналіз нормативної бази та практики організації табірної режиму іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни на території Української РСР.

Новітня традиція військового полону основним місцем утримання військовополонених та інтернованих визначала різноманітні за типами та функціональним призначенням табори. Вже Гаазька (1907 р.) “Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі” передбачала основні засади і режим такого утримання [1, с.43]. Женевська конвенція 1929 р. детальніше визначала загальні засади режиму та умов утримання бранців війни у таборах: внутрішній табірний режим, дисциплінарні стягнення щодо військовополонених, їх судове переслідування [2, с.1009, 1015-1017].

Метою даної публікації є комплексний і структурний аналіз нормативної бази та практики організації табірної режиму іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни на території Української РСР.

Питання розміщення, режиму охорони та утримання військовополонених у таборах СРСР розглядаються у статтях В. Галицького, В. Конасова, С. Кузьміна, С. Семенова, О. Смикаліна, Н. Суржикової та інших дослідників. Вони доводять, що не дивлячись на складності воєнної пори, Радянський Союз в цілому дотримувався положень міжнародного права у царині військового полону. Українські вчені М. Багліка, О. Потильчак, А. Чайковський та ін. також розглядають дане питання щодо Української РСР.

Радянський Союз у 20-30-х роках ХХ ст. так і не приділяв до жодної з міжнародних конвенцій щодо військовополонених. Як наслідок, відповідної внутрішньої нормативної бази, зокрема й щодо організації табірної режиму для військовополонених та їх охорони створено не було, а діюче з 1931 р. “Положення про військовополонених” не врегульовувало (та й за своїм статусом не могло врегульовувати) цих специфічних питань [2, с.60, 63]. Відтак, на сферу військового полону автоматично переносились організаційно-режимні стандарти, що застосовувались у системі установ Головного управління таборів (далі - ГУТАБ) НКВС СРСР.

Наказ НКВС від 19.09.1939 р. № 0308 “Про організацію таборів для військовополонених” вимагав покласти-

ся в цій справі організації на мобілізаційний план відділу внутрішньо-трудових таборів (ВВТТ) НКВС СРСР [3, арк.35]. Спеціального мобілізаційного плану розгортання мережі таборів для військовополонених не існувало, як не було й окремої структури в апараті Наркомату внутрішніх справ - Управління з військовополонених. Створювалося воно водночас з таборами. Зокрема, 23.09.1939 р. НКВС затвердив “Положення про табір для військовополонених” [2, с.75, 77], де лише побіжно йшлося про структуру, штат і функції апарату таборів щодо режиму охорони та утримання контингенту.

Нормативну базу табірної режиму та охорони військовополонених НКВС розпочав формувати наприкінці 1939 р. У затвердженій 29.12.1939 р. “Тимчасовій інструкції про роботу пунктів НКВС з прийому військовополонених” докладно були сформульовані базові вимоги щодо організації режиму утримання військовополонених. У IV розділі читаємо: “...Військовополонені розміщуються у приміщеннях, обнесених суцільним парканом чи огорожею із колючого дроту в два з половиною метри висотою, що знаходиться під цілодобовою озброєною охороною. ...Військовополоненим дозволяється вільне пересування всередині зони, що охороняється від підйому до відбою... Із внутрішнього і зовнішнього боку зони позначається попереджувальна зона, переходити через яку до основної зони будь-кому категорично забороняється. ...До військовополонених з боку адміністрації, охорони і співробітників приймального пункту поводження має бути ввічливим...” [4, с.27-29]. До тексту інструкції додавався “Приблизний розпорядок дня приймального пункту” військовополонених. Відрізняючись в деталях, цей документ загалом нагадував внутрішній розпорядок частин Червоної армії [4, с.31].

Із початком Великої Вітчизняної війни організація режиму утримання та охорони у таборах для військовополонених зазнає змін, пов'язаних з конкретизацією функцій Управління у справах військовополонених та інтернованих (далі УПІВ) НКВС. У загальних положеннях затвердженої 13.08.1941 р. “Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах НКВС” визначалося, що їх утри-

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: докт. іст. наук Павленко В.В. (КНУВС).

мантя має забезпечити завдання "...ізоляції від оточуючого населення, ...створення режиму, який би виключав будь-яку можливість втечі військовополонених із таборів". Йшлося також про стандарти організації зони табору, котрі, втім, мало чим відрізнялися від запроваджених ще восени 1939 р. [4, с.46]. Чільною частиною табірної системи вважалися обов'язки і права військовополонених. Інструкція максимально наближала їх обсяг до визначених у міжнародних конвенціях. Зокрема, військовополонені мали дотримуватися правил внутрішнього розпорядку табору, беззастережно виконувати накази і розпорядження адміністрації та охорони, підтримувати охайність і чистоту в приміщеннях, берсжливо ставитися до майна та речей особистого користування. Рядові і молодші командирів військовополонені мали обов'язково працювати. Бранцям заборонялося: самовільний вихід за межі табору, азартні ігри, вживання спиртних та наркотичних, утримання заборонених для зберігання предметів, продаж табірної майна. Військовополонені могли повідомити на батьківщину про своє полонення, безмитно та без акцизів отримувати поштою продовольчі і речові посилки, грошові перекази, носити військові одяжки та знаки розрізнення, користуватися книжками, журналами, газетами, грати в шахи, інші неазартні ігри. Бранці мали право на спортивне дозвілля, безперешкодно пересуватися в зоні табору, відвідувати клуб і лазарет. Військовополонені могли також користуватися мережею роздрібною торгівлі табору, купувати за власні кошти продукти харчування, одяг, речі особистого вжитку. Інструкція підтвердила захищене міжнародними конвенціями право бранців складати заповіт і скаржитися на дії персоналу та адміністрації табору [4, с.47-48, 50-51].

Наказом НКВС СРСР № 001155 від 5.06.1942 р. запроваджувалося в дію "Тимчасове положення про табір-розподільник НКВС СРСР для військовополонених". Тут детально викладалися: схема організації табору, основні завдання і вимоги щодо режиму утримання контингенту. "Основні завдання табору-розподільника, - йшлося в тексті положення, - наступні: ...2. Ізольоване утримання військовополонених від оточуючого населення. 3. Окреме утримання рядового і молодшого командного і керівного складу. 4. Створення належного режиму та порядку для військовополонених, що виключали б можливість втечі, заворушень та інших ексцесів..." [4, с.55]. Гауптвахта, наприклад, облаштувалась просто неба під постійною охороною в одному з кутів табірної зони як окремий оточений колючим дротом майданчик [4, с.54]. Питаннями режиму і внутрішньої охорони військовополонених у табір-розподільнику опікувалося відділення режиму. До його функціональних обов'язків входило керівництво комсигнатурою, вахтерською та пожежною командами табору, збереження і контроль зброї, контроль за дотриманням внутрішнього розпорядку. Зовнішня охорона табору та конвоювання бранців покладалися на частини конвойних військ НКВС [4, с.57].

З організації перших таборів особливого режиму знає незначних змін і відомча нормативна база утримання контингенту. У затвердженію 9.09.1944 р. положенні "Про режимні табори для військовополонених" знаходимо кілька нововведень, що стосувалися деякого посилення режиму утримання бранців. Зокрема, вікна житлових приміщень для "особливого контингенту" заградувалися, а двері вночі зачинялися. Весь свій час, окрім дванадцятигодинної роботи, в язні таборів особливого режиму проводили в житлових приміщеннях - бараках і зм-

лянках, листування заборонялося. Що стосується облаштування табірних зон, охорони, правил внутрішнього розпорядку, заходів безпеки, а також дисциплінарних стягнень, то їх регулювання в "Положенні..." загалом відповідало діючим нормативним приписам [5, арк.42-44].

Із початком 1945 р. чисельність полонених Червоною армією бранців у таборах військовополонених різних типів почала стрімко зростати, а їх облаштування і режимне забезпечення у більшості випадків далеко не відповідали вимогам діючих інструкцій і положень. Зважаючи на це і маючи на меті домогтися створення у таборах належних умов, що забезпечили б надійну охорону бранців, заступник наркома внутрішніх справ С. Крутлов 29.03.1945 р. підписав наказ № 059. Ним запроваджувалося в дію "Технічні вказівки зі спеціального обладнання табірних зон у таборах військовополонених" [5, арк.97-102]. Цей документ уперше унормував спеціальне режимно-охоронне обладнання таких специфічних об'єктів як табори для військовополонених, врахувавши особливості контингенту їх місцезнаходження. Загальні положення документу визначали чіткий перелік спеціального обладнання табірної зони: периметральна огорожа, внутрішня і зовнішня заборонні зони, пости військової охорони, контрольно-пропускні вахтерські пости, освітлення, зв'язок і сигналізація. Облаштування спеціального обладнання табірних зон покладалося на їх адміністрації і проводилося після прийому табору під охорону конвойних військ НКВС [5, арк.98].

В ідеальному згідно з вимогами "Технічних вказівок..." виконанні огорожа території табору для військовополонених мала бути зведеним по периметру зони парканом із колючого дроту у два-три ряди стовпів з двоохметровим інтервалом один від одного. Проміжки між рядами такого паркану запліталися колючим дротом або заповнювалися різноманітними перешкодами. Облаштувалися внутрішня і зовнішня заборонні зони [5, арк.99-100]. Охорона контингенту здійснювалася постами конвойних військ НКВС та облаштувалися спеціальними вежами, "трибами" і блокпостами вартових собак. Для проходу та в'їзду на територію табору в одному чи кількох місцях огорожі встановлювалися брами та контрольно-пропускні пости вахтерів. Табірні зони, що знаходилися на території де режим світломаскування був відсутнім, мали освітлюватися. Пости облаштовувалися телефонним зв'язком, світловою та звуковою сигналізацією [5, арк.100-102].

При облаштуванні місць утримання військовополонених користувались досвідом ГУТАБу. Проїшовши перевірку на "ворогах народу", інструкції НКВС враховували все до дрібниць. Проте в умовах повсякденної розрухи, дефіциту будівельних матеріалів і колючого дроту [6, арк.60] вимоги чинних відомчих документів щодо облаштування таборів часто-густо не забезпечувалися. Саме тому 16.05.1945 р. спеціальною директивою керівництва НКВС дозволяло облаштувати зони таборів за рахунок "максимального використання місцевих будівельних матеріалів". У таборах і спецпитальнях, розташованих у лісній місцевості, радили застосовувати дерев'яні огорожі, частотілі, навіть типи. У степовій зоні - використовувати глину, соломку, саман, цеглу, каміння тощо [5, арк.149].

Враховуючи пі та інші чинники, оснащення таборів, інших режимних об'єктів для військовополонених відповідно до "Технічних вказівок..." - було далеко не правильним. Зокрема, заступник начальника табору № 417 з оперативної роботи у жовтні 1946 р. повідомляв: "Обладнання огорожі зон по кожному табірному відділенню і табірному пункту різні та виглядає наступним чином: табірне

відділення № 1 (с. Покотилівка) – огорожа зони складається із одного ряду колючого дроту з вертикальним переплетенням, із внутрішньої та зовнішньої заборонних зон і контрольною смугою. Прозіра брама і контрольна прохідна обладнані. Є 4 сторожові вежі. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня. ...Табірне відділення № 9 (м. Харків) – огорожа складається з суцільного дерев'яного паркану висотою до 3-х метрів. Внутрішня заборонна зона не облаштована. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня..." Причиною неправильного обладнання огорожі табірних зон дописувач називав відсутність колючого дроту [7, с.212].

Аналіз різних груп архівних документів свідчить, що відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання бранців війни далеко не завжди чітко втілювалися у табірне життя. Часто-густо було навпаки: табірне начальство і особовий склад допускали численні порушення, зловживання у цій сфері. Недотримання технічних умов обладнання табірних зон, а ще більше порушення режиму розміщення та охорони контингенту були причинами частих втеч військовополонених та інтернованих. Документи засвідчують надзвичайно широкі масштаби розповсюдження цього явища саме з „українських” таборів та ОРБ. Так, вже 31.12.1943 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Кальченко надіслав на адресу обласних УНКВС директиву № 65. У документі зазначалося: “Втечі військовополонених ... із таборів НКВС мають розглядатися як надзвичайна пригода. При кожній втечі обов'язково негайно застосувати активні заходи розшуку як по лінії табору і підрозділу конвойних військ так і по лінії УНКВС. Начальники таборів про втечі та застосовані заходи розшуку ... зобов'язані негайно інформувати Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих...” [8, арк.129] “...Із Донбаського табору НКВС № 280 у 1944 р., – йдеться в наказі НКВС СРСР № 0188 від 12.09.1944 р., – втекло 58 осіб військовополонених, із них 6 – не затримано. Втечі сталися через послаблення режиму утримання, незадовільну охорону військовополонених в таборі та невиконання наказів НКВС СРСР...” [9, прим.37, арк.1] “У ніч з 30 на 31 травня цього року, – читаємо в наказі НКВС УРСР № 00124 від 5.07.1945 р., – із табору № 110 НКВС здійснили групову втечу 13 осіб військовополонених німців, із яких затримано 3, інші знаходяться в бігах. Розслідуванням встановлено, що втеча військовополонених сталася через відсутність належного режиму та охорони...” [9, арк.76]. Зі статистики УПВІ НКВС УРСР видно, що за весь 1945 р. і перший квартал (січень-березень) 1946 р. із 26 таборів на території республіки було здійснено 1988 втеч. При цьому затримали 1156 бранців, а 832 знаходилися у розшуку [10, арк.98].

Боротьба з втечами залишалась одним із чільних напрямів діяльності органів військового полону протягом всього періоду існування таборів. Численні накази, розпорядження, директиви вимагали від табірних адміністрацій рішучих дій, спрямованих на їх припинення, дотримання вимог відомчих документів у цій сфері, посилення охорони і режиму утримання бранців.

Організацію режиму утримання ускладнював строкакий національний склад контингентів таборів, робочих батальйонів та ОРБ. Тут знаходилися німці, угорці, румуни, поляки, італійці, японці, представники багатьох інших національностей. За даними УПВІ НКВС УРСР, на квітень 1946 р. у 18 стаціонарних таборах і 12 спецшпиталів України утримувалося близько 242000 військовополонених. Переважну більшість із них (понад 150000 осіб) становили

німці, крім того налічувалося 72270 угорців, 11100 румунів, решта – представники інших національностей [10, арк.130]. Важливими чинниками, що впливали на умови розміщення та утримання військовополонених, були їх етнічна приналежність та характер політичних стосунків СРСР з країнами походження останих. Технології політичної та етнічної фільтрації особливо широко застосовувалися у повоєнний період. Так, 11.04.1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Кружков підписав директиву № 90 “Про покращення умов розміщення, утримання та обслуговування військовополонених угорців і румунів”. “У зв'язку з встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини та Румунії, – зазначалося в ній, – необхідно створити для військовополонених угорців і румунів... кращі, порівняно з військовополоненими німцями, умови утримання, харчування, обмундирування та побутового обслуговування...” Угорців і румунів пропонувалося розмістити в таборах і табірних відділеннях окремо від німців. Адміністрація режимних установ мала надати бранцям цих національностей кращі приміщення, постільну білизну, індивідуальний посуд, краще харчування та одяг, створити умови для більш якісного побутового і медико-санітарного обслуговування. Табірний персонал зобов'язувався “у відносинах з військовополоненими угорцями і румунами проявляти необхідний такт, увагу і безумовну ввічливість, не послаблюючи, однак, вимог режиму та охорони” [11, прим.36, арк.1].

Пройшов рік, а концентрацію військовополонених угорців і румунів та відокремлення їх від німецьких бранців табірні адміністрації так і не завершили. Це стало причиною появи 12.06.1947 р. чергової директиви МВС СРСР № 90 “Про концентрацію військовополонених румунів, угорців, австрійців в спеціальних таборах МВС і покращення їх утримання” [4, с.410-411]. Очільник міністерства С. Кружков у котре “пропонував” своїм підлеглим до 1.08.1947 р. провести концентрацію військовополонених цих національностей групами не менше 500 осіб в окремих таборах (табірних відділеннях). Про виконання директиви табірними адміністраціями в Українській РСР красномовно свідчать такі дані. Станом на 10.08.1947 р. в 22-х місцевих стаціонарних виробничих таборах для військовополонених утримувалося 172907 особи. З них: німців – 109232, угорців – 39668, румунів – 7152, австрійців – 7860, японців – 2968 і 5536 бранців інших національностей. Якщо угорці, німці, а також японці утримувалися великими компактними групами, то громадяни Австрії й румуни були розпорощені по таборах контингентами у кількості осіб [12, арк.168-205].

Отже, незважаючи на відмову приєднатися до міжнародних конвенцій з питань військового полону, радянське керівництво водночас перенесло засади існуючої у СРСР пенітенціарної системи на військовополонених та інтернованих. Наразі грубо порушувався основоположний принцип міжнародно-правового інституту військового полону – полонені в таборах мали утримуватися, а не ув'язнюватися. Радянські ж табори для військовополонених організовувалися та облаштовувалися на основі багатого досвіду виправно-трудових установ ув'язнення і колоній для власних кримінальних злочинців і “ворогів народу”.

Протягом 1941-1945 рр. було створено нормативну базу, що врегульовувала всі основні сторони організації табірної системи й охорони військовополонених та інтернованих – технічні умови облаштування табірних зон, організацію їх охорони військами НКВС, конвоювання та

охорону в'язнів на виробничих об'єктах. При цьому, основною метою режиму утримання військовополонених, а пізніше й інтернованих, залишалася їх ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам.

Відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання і охорони в'язнів війни далеко не завжди втілювалися у табірне життя. Часто-густо було навпаки: табірне начальство і особовий склад, а також військовослужбовці конвойних підрозділів допускали численні порушення, зловживання у пій сфері. Результатом останніх, зазвичай, були втечі контингенту. На наш погляд, основною причиною цього є географічний чинник – кордони України на заході були водночас західним кордоном Радянського Союзу, а відтак, спокуса втечі випикала куди частіше, аніж у таборях східних районів країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Международное право в избранных документах /Сост. Л.А. Моджорян, В.К. Собакин /Отв. ред. В.Н. Дурденевский. В 3-х т. – М.: Юридическая литература, 1957. – Т.3. –415 с.
2. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы /Сост. Загоруйко М.М., Сидоров С.Г., Царев-

ская Т.В.; Под. ред. М.М. Загоруйко. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

3. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). –Ф.45. –Оп.1. –Стр.54. –196 арк.

4. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностраные военнопленные второй мировой войны в СССР. –Т.24 /Под общ. ред. В.А. Золотарева. –М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.

5. ДА МВС України. –Ф.45. –Оп.1. –Стр.162. –36 прим.

6. ДА МВС України. –Ф.46. –Оп.1. –Стр.74. –215 прим.

7. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. –К.: Парламентское изд-во, 2002. –503 с.

8. ДА МВС України. –Ф.46. –Оп.1. –Стр.67. –130 прим.

9. ДА МВС України. –Ф.45. –Оп.1. –Стр.124. –57 прим.

10. ДА МВС України. –Ф.5. –Оп.1. –Стр.199. –157 прим.

11. ДА МВС України. –Ф.45. –Оп.1. –Стр.160. –62 прим.

12. Центральный державный архив громадських об'єднань України. –Ф.1. –Оп.23. –Ч.1. –Стр.4716. –328 арк.

Надійшла до редакції 28.10.2007

АЛЕКСЕЕВА-ПРОЦЮК Д.О. УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ И НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНСКОЙ ССР

Выполнен комплексный и структурный анализ нормативной базы и практики организации лагерного режима иностранных военнопленных и интернированных Второй мировой войны на территории Украинской ССР.

ALEKSEEVA-PROTSJUK D.O. CONDITIONS OF MAINTENANCE PRISONER OF WAR AND INTERNED WITHIN THE SECOND WORLD AND IN TERRITORY UKRAINIAN CCP

The complex and structural analysis of normative base and practice of the organization of a camp mode foreign prisoner of war and interned the Second world war in territory Ukrainian CCP is executed.

УДК 340.12+349.42(477)

О.А. АНУФРИЄНКО, канд. юрид. наук

Луганський національний аграрний університет

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Визначається, що у філософсько-правовому ракурсі аграрне право України початку ХХІ ст. детермінується неправомірною поведінкою відповідних суб'єктів правовідносин радянським колгоспним правом, специфікою аграрних правовідносин в Україні цього періоду.

Процес формування земельних і майнових відносин у сільському господарстві України відбувається неоднозначно. Багато в чому його успіх залежить від ефективності його юридичного забезпечення, що в свою чергу потребує визначення філософсько-правових детермінант аграрного права України початку ХХІ ст.

Деякі аспекти зазначеної проблеми розглядають у своїх працях такі вчені, як В.П. Малахов, В.А. Бачинін, В.М. Селіванов, В.І. Семчик. Не применшуючи наукового значення вищевказаних робіт, зазначимо, що в них відсутнє визначення детермінант аграрного права України початку ХХІ ст. Виокремлення філософсько-правових детермінант

аграрного права України початку ХХІ ст. потребує окреслення тих категорій, що у філософсько-правовому ракурсі зумовлюють, являють собою причину, характеризують виникнення, існування, зміст і перетворення зазначеної галузі позитивного права. З'ясувавши вищевказаних детермінант і є метою цієї статті, а наукова новизна дослідження й полягає в окресленні зазначених детермінант

Можна припустити, що філософсько-правовими детермінантами аграрного права України початку ХХІ ст. є: 1) неправомірною поведінкою суб'єктів правовідносин, пов'язаних з сільськогосподарською діяльністю; 2) радянське колгоспне право; 3) специфіка аграрних правовідно-